

quæstionem differri, simul ut meo stomacho parcerem. Nam eum plus quam vellem commoverant ea, quæ mihi evomenda in illos adolescentes necessario visa sunt. Sed cum abire cœpissemus: memento, inquit Licentius, quam multa et quam necessaria nobis abs te accipienda per occultissimum illum divinumque ordinem etiam te nesciente subministrentur. Video, inquam, et ingratus Deo non sum, vosque ipsos, qui hæc advertitis, ob id ipsum præsumo fore meliores. Hoc fuit tantum illo die negotium meum.

LIBER II.

DISPUTATIONES HOC LIBRO DUE CONTINENTUR, QUIBUS DUM ORDINIS DEFINITIONEM EXPENDUNT COLLOQUENTES, INCIDUNT IN VARIAS QUESTIONES, SCILICET, QUOMODO SAPIENS CUM DEO MANEAT IMMOTUS; AN ETIAM EA, QUÆ PERPERAM AB HOMINIBUS FIUNT, EX DEI ORDINE AGANTUR; UTRUM DEUS JUSTUS ESSET ANTE ORIGINEM MALI; UTRUM EX DEI ORDINE MALUM EXORTUM SIT. AGITUR DEMUM PUSIUS DE RECTO STUDENDI ORDINE, QUI POSTULAT UT INFORMATIS RITE MORIBUS, ET COMPARATIS HUMANIS DISCIPLINIS PROMOVEATUR ANIMUS AD ALTIORA ET DIVINA PERCIPIENDA.

CAPUT I.

DISPUTATIO I.

Ordinis definitio expenditur.

I. INTERPOSITIS deinde pauculis diebus venit Alypius, et exorto sole clarissimo, invitavit cœli nitor, et quantum in illis locis hyeme poterat, blanda temperies in pratum descendere, quo sæpius et familiarius utebatur. Nobiscum erat etiam mater nostra, cujus ingenium, atque in res divinas inflammatum animum, cum antea convictu diuturno, et diligenti consideratione perspexeram, tum vero in quadam disputatione non parvæ rei, quam die natali meo cum convivis habui, atque in libellum contuli, tanta mihi mens ejus apparuerat, ut nihil aptius veræ philosophiæ videretur. Itaque institueram, cum abundaret otio, agere ut colloquio nostro non deesset. Quod in primo etiam hujus operis libro abs te cognitum est.

II. Cum igitur memorato in loco, ut commode potui-

mus, consedissemus, ego illis duobus adolescentibus: Quamvis vobis, inquam, succensuerim pueriliter de magnis rebus agentibus, tamen mihi videtur non sine ordine propitio Deo accedissemus, quod in sermone quo vos ab ista levitate detrahebam, tempus ita consumptum est, ut res tanta ad Alypii adventum dilata videatur. Quapropter quoniam ei jam quaestionem notissimam feci, et quantum in ea processerimus ostendi, paratus-ne es, Licenti, causam quam suscepisti ex illa tua definitione defendere? Nam meminisse me arbitror te ordinem esse dixisse per quem Deus ageret omnia. Paratus sum, inquit, quantum valeo. Quomodo ergo, inquam, agit ordine omnia Deus? Ita-ne ut etiam se ordine agat, an praeter eum ordine ab eo caetera gubernantur? Ubi omnia bona sunt, inquit, ordo non est. Est enim summa aequalitas, quae ordinem nihil desiderat. Negas, inquam, apud Deum omnia bona esse? Non nego, inquit. Conficitur, inquam, neque Deum, neque illa quae apud Deum sunt, ordine administrari. Concedebat. Numquidnam, inquam, omnia bona nihil tibi videntur esse? Imo, ait, ipsa vere sunt. Ubi est ergo, inquam, illud tuum quod dixisti, omnia quae sunt, ordine administrari, nihilque omnino esse, quod ab ordine separatum sit? Sed sunt, inquit, etiam mala per quae factum est, ut et bona ordo concludat. Nam sola bona non ordine reguntur, sed simul bona et mala. Cum autem dicimus omnia, quae sunt, non sola utique bona dicimus. Ex quo fit ut omnia simul quae Deus administrat, ordine administrantur.

III. Cui ego: Quae administrantur et aguntur, videntur tibi moveri, an immobilia putas esse? Ista, inquit, quae in hoc fiunt modo, fateor moveri. Reliqua, inquam, negas? Quae sunt cum Deo, inquit, non moventur, reliqua omnia moveri arbitror. Cum igitur ea quae cum Deo sunt, inquam, non moveri putas, caetera autem concedis

moveri, ostendis omnia, quae moventur, non esse cum Deo. Repete hoc ipsum, inquit, paulo planius. Quod non mihi visus est difficultate intelligendi fieri voluisse, sed quaerendi spatium quo inveniret quid responderet. Dixisti, inquam, ea quae cum Deo sunt non moveri, caetera autem moveri. Si ergo haec quae moventur non moverentur, si essent cum Deo, quoniam omnia quae sunt cum Deo, negas moveri, restat ut praeter Deum sint quae moventur. Quibus dictis adhuc tacebat, cum tandem: Videtur mihi, inquit, quod et in hoc mundo si qua non moventur, cum Deo sunt. Nihil hoc ad me, inquam. Fatearis enim, ut opinor, non omnia, quae in hoc mundo sunt, non moveri. Ex quo conficitur non omnia mundi hujus esse cum Deo. Fateor, inquit, non omnia. Ergo est aliquid sine Deo. Non, inquit. Cum Deo sunt igitur omnia. Hic cunctabundus: Quaeso, inquit, illud non dixerim, quod sine Deo nihil sit, nam prorsus omnia, quae moventur, non mihi videntur esse cum Deo. Sine Deo est, inquam, igitur caelum hoc, quod moveri nemo ambigit. Non est, inquit, sine Deo caelum. Ergo est aliquid cum Deo, quod moveatur. Non possum, inquit, ut volo explicare quod sentio: tamen quid moliar dicere, peto ut non expectatis verbis meis, sagacissime si potestis intelligatis. Nam et sine Deo mihi nihil videtur esse; et quod cum Deo est, rursum videtur inconcussum manere: caelum autem dicere sine Deo esse non possum: non solum quod nihil sine Deo esse arbitror, sed quod caelum putem habere aliquid, quod non movetur, quod vere aut Deus est, aut cum Deo, quamvis ipsum caelum non dubitem verti ac moveri.

CAPUT II.

Cum Deo esse, quid sit. Quomodo sapiens cum Deo manet immotus.

IV. DEFINI ergo, inquam, si placet, quid sit esse cum Deo, et quid sit non esse sine Deo. Si enim de verbis inter nos controversia est, facile contemnetur, dummodo rem ipsam, quam concepisti mente, videamus. Odi ego, inquit, definire. Quid ergo faciemus, inquam? Tu, inquit, defini quæso. Nam facilius est mihi videre in alterius definitione quid non probem, quam quidquam bene definiendo explicare. Geram tibi morem, inquam. Videtur tibi id esse cum Deo, quod ab eo regitur atque administratur? Non, ait ille, hoc animo conceperam, cum dicebam ea, quæ non moventur, esse cum Deo. Vide ergo, inquam, utrum hæc tibi saltem definitio placeat: Cum Deo est, quidquid intelligit Deum. Concedo, inquit. Quid ergo, inquam, sapiens tibi Deum intelligere non videtur? Videtur, inquit. Cum ergo sapientes non solum in una domo, aut urbe, sed etiam per immensa regionum peregrinando, navigandoque moveantur, quomodo erit verum quidquid cum Deo est, non moveri? Risum mihi, inquit, movisti, quasi ego quod sapiens facit, dixerim esse cum Deo. Cum Deo est, sed illud quod novit. Non novit, inquam, sapiens codicem suum, pallium, tunicam, supellectilem, si quam habet, cæteraque id genus, quæ stulti etiam bene noverunt? Fateor, inquit, nosse tunicam, et nosse pallium, non esse cum Deo.

V. Hoc ergo, inquam, dicis: Non omne quod novit

sapiens, esse cum Deo: sed tamen quidquid sapientis cum Deo est, id nosse sapientem. Optime, inquit: nam quidquid sensu isto corporis novit, non est cum Deo, sed illud quod animo percipit. Plus etiam fortasse audeo dicere, sed tamen dicam: vobis enim existimatoribus, aut confirmer, aut discam. Quisquis enim ea sola novit, quæ corporis sensus attingit, non solum cum Deo esse non mihi videtur, sed ne secum quidem. Hic cum Trygetium animadvertissem in eo vultu, ut nescio quid velle dicere videretur, sed verecundia eum ne quasi in alienum locum irrueret contineri, feci potestatem, jam tacente Licentio, ut promeret si quid vellet. At ille: Ista, inquit, quæ ad sensu corporis pertinent, prorsus nemo mihi videtur nosse. Aliud est eum sentire, aliud nosse. Quare si quid novimus, solo intellectu contineri puto, et eo solo posse comprehendere. Ex quo fit, ut si illud est cum Deo quod intelligendo sapiens novit totum quod novit sapiens possit esse cum Deo. Quod cum Licentius approbasset, subiecit aliud quod nullo pacto possem contemnere. Ait enim: Sapiens prorsus cum Deo est, nam et se ipsum intelligit sapiens. Quod conficitur et ex eo, quod a te accepi, id esse cum Deo, quod intelligit Deum: et eo quod a nobis dictum est, id esse cum Deo quod a sapiente intelligitur. Sed hanc ejus partem per quam istis utitur sensibus (non enim puto connumerandam esse cum sapientem vocamus) fateor me nescire, nec omnino cujusmodi sit suspicari.

VI. Negas ergo, inquam, non solum ex corpore et anima, sed etiam ex anima tota constare sapientem: siquidem partem istam qua utitur sensibus, animæ esse negare dementis est. Non enim ipsi oculi vel aures, sed nescio quid aliud per oculos sentit. Ipsum autem sentire, si non damus intellectui, non damus alicui parti animæ. Restat ut corpori tribuatur, quo absurdus dici nihil

interim mihi videtur. Anima, inquit, sapientis perpurgata virtutibus, et jam cohærens Deo, sapientis etiam nomine digna est, nec quidquam ejus aliud decet appellari sapientem: sed tamen quasi quædam, ut dicam, sordes atque exuviæ quibus se ille mundavit, et quasi subtrahit in se ipsum, ei animæ serviunt. Vel si tota hæc anima dicenda est, ei certe parti animæ serviunt atque subjectæ sunt, quam solam sapientem nominari decet. In qua parte subjecta etiam ipsam memoriam puto habitare. Utitur ergo hac sapiens quasi servo, ut hæc ei jubeat, easque jam domito atque substrato metas legis imponat, ut dum istis sensibus utitur propter illa, quæ jam non sapienti, sed sibi sunt necessaria, non se audeat extollere, nec superbire domino, nec iis ipsis quæ ad se pertinent passim atque immoderate uti. Ad illam enim vilissimam partem possunt ea pertinere quæ prætereunt. Quibus autem est memoria necessaria, nisi prætereuntibus, et quasi fugientibus rebus? Ille igitur sapiens amplectitur Deum, eoque perfruitur qui semper manet, nec expectatur ut sit, nec metuitur ne desit, sed eo ipso quo vere est semper est præsens. Curat autem immobilis, et in se manens servi sui quodam modo peculium, ut eo tanquam frugi, et diligens famulus bene utatur, parceque custodiat.

VII. Quam sententiam ejus cum admiratione considerans, recordatus sum idipsum aliquando me breviter illo audiente dixisse. Tum arridens: Gratias age, inquam, Licenti, huic servo tuo, qui tibi nisi aliquid de peculio suo ministraret, nunc fortasse quod promeres non haberes. Nam si ad eam partem memoria pertinet, quæ se vult famulam bonæ menti regendam concedit, ipsa nunc adjutus es, mihi crede, ut hoc diceres. Ergo antequam ad illum ordinem redeam, nonne tibi videtur vel propter talia, id est, propter honestas ac necessarias disciplinas,

memoria opus esse sapienti? Quid, inquit, memoria opus est, cum omnes suas res præsentis habeat ac teneat? Non enim vel in ipso sensu, ad id quod ante oculos nostros est, in auxilium nobis vocamus memoriam. Sapienti ergo ante illos interiores intellectus oculos habenti omnia, id est, Deum ipsum fixe immobiliterque intuenti, cum quo sunt omnia, quæ intellectus videt ac possidet, quid opus est quæso memoria? Mihi autem ut opus esset ad hæc quæ abs te audieram retinenda, nondum sum illius famuli dominus, sed ei modo servio, modo pugno ut non serviam, et quasi me audeo asserere in libertatem meam. Et si forte aliquando impero, atque obtemperat mihi, facitque sæpe putare quod vicerim, in aliis rursus rebus ita sese erigit, ut ejus sub pedibus miser jaceam. Quamobrem quando de sapiente quærimus, me nolo nomines. Nec me, inquam. Sed tamen numquidnam sapiens iste suos potest deserere, aut ullo pacto cum hoc corpus agit, in quo istum famulum sua lege devinctum tenet, relinquet officium beneficia tribuendi quibus potest, et maxime quod ab eo vehementissime flagitatur, sapientiam ipsam docendi? Quod cum facit, ut congrue doceat, minusque ineptus sit, præparat sæpe aliquid, quod ex dispositione eloquatur ac disputet, quod nisi memoriæ commendaverit, pereat necesse est. Ergo aut officia benevolentiae negabis esse sapientis, aut confiteberis res aliquas sapientis memoria custodiri: an fortasse aliquid suarum rerum non propter se quidem, sed propter suos sibi tamen necessarium commendat servandum illi famulo, ut ille tanquam sobrius, et ex optima domini disciplina, non quidem custodiat, nisi quod propter stultos ad sapientiam perducendos, sed quod ei tamen ille custodiendum imperarit? Nec omnino huic, inquit, commendari quidquam arbitrari a sapiente: siquidem ille semper Deo infixus est, sive ta-

citus, siue cum hominibus loquens: sed ille servus jam bene institutus diligenter servat, quod interdum disputanti domino suggerat, et ei tanquam justissimo gratum faciat officium suum, sub cuius se videt potestate vivere. Et hoc facit non quasi ratiocinando, sed summa illa lege summoque ordine præscribente. Nihil, inquam, nunc resisto rationibus tuis, ut quod suscepimus potius peragatur. De isto vero diligenter quemadmodum sese habeat (non enim parva res est, aut tam parvo sermone contenta) videbimus alias, cum Deus ipse opportunitatem ordine dederit.

CAPUT III.

Stultitia an cum Deo sit.

VIII. DEFINITUM est autem quid sit esse cum Deo. Et cum a me dictum esset, id esse curam Deo quod intelligit Deum, vos etiam plus adjecistis, ut ibi sint etiam illa quæ intelliguntur a sapiente. Qua in re multum me movet quomodo subito cum Deo stultitiam collocaveritis. Nam si cum Deo sunt quæcumque intelligit sapiens, nec nisi intellectam stultitiam effugere potest, erit etiam, quod dictu nefas est, pestis illa cum Deo. Qua conclusione commoti, cum in silentio se aliquantum tenuissent: Respondeat, inquit Trygetius, etiam ille de cuius adventu ad istam disputationem opportunissimo non nos puto temere gratulatos. Tum Alypius: Deus meliora, inquit, Huccine mihi tandem tantum meum silentium parabatur? Sed irrupta jam quies est. Verum nunc enitar huic utcumque rogationi satisfacere, cum mihi prius vel in futurum prospexero, et

a vobis impetravero ut a me amplius ista responsione nihil flagitetis. Nullo modo, inquam, est Alypi benevolentiae atque humanitatis tuæ vocem tuam sermoni nostro etiam desideratam negare. Sed perge modo, quod instituisti effice; cætera ut jam sese habet ordo ille provenient. Æque mihi de ordine, inquit, sunt speranda meliora, in cuius assertione interim me substituere voluistis. Sed, ni fallor, ob hoc stultitiam Deo ista tua conclusione ab his copulatam putasti, quod universa quæ intelligit sapiens cum Deo esse dixerunt. Sed id quatenus accipiendum sit, nunc omitto, tuam illam ratiocinationem paululum adverte; dixisti quippe: Nam si cum Deo sunt quæcumque intelligit sapiens, nec nisi intellectam stultitiam effugere potest. Quasi vero illud obscurum sit, antequam stultitiam quisque vitet, sapientis eum nomine non esse censendum. Et dictum est a sapiente intellecta esse cum Deo. Cum igitur evitandæ stultitiæ gratia eandem stultitiam quisque intelligit, nondum est sapiens. Cum autem sapiens fuerit, non inter ea quæ ille intelligit stultitia numeranda est. Quamobrem quoniam ea conjuncta sunt Deo, quæ jam sapiens intelligit, recte a Deo stultitia secernitur.

IX. Acute quidem, inquam, ut soles, Alypi, respondisti, sed tanquam in alienas trusus angustias. Tamen quia, ut arbitror, adhuc mecum stultus esse dignaris, quid faciemus si aliquem nanciscamur sapientem, qui nos tanto malo docendo ac disputando libenter liberet? Nam nihil eum prius, quantum arbitror, deprecaturus sum, nisi ut mihi ostendat quæ sit, quid sit, qualis sit omnino stultitia. De te enim non facile affirmaverim, me tamen tantum et tandiu detinet, quantum et quandiu a me non intelligitur. Dicturus est ergo ille te auctore: Ut hoc vos docerem, quando stultus eram ad me venire debuistis; modo autem vos vestri magistri esse poteritis: nam ego jam stul-

titiam non intelligo. Quod quidem ab eo si audirem, non vererem admonere hominem, ut comes nobis fieret, simulque magistrum alium quæreremus. Ut enim plene stultitiam non intelligo, video tamen nihil responsione hac esse stultius. Sed pudebit eum fortasse ita nos aut relinquere, aut sequi. Disputabit ergo et exaggerabit copiosissime stultitiæ mala. Nos autem bene nobis providentes, aut audiemus attente hominem nescientem quæ loquatur, aut credemus eum id quod non intelligit scire, aut adhuc Deo susceptorum tuorum ratione stultitia copulata est. Nihil autem superiorum est, quod video posse defendi. Restat igitur, quod non vultis, extremum. Nunquam te, inquit, invidum senseram. Nam si ab istis, ut dicis, susceptis quidquam honorarii, ut solet, accepissem, dum ratiocinationis hujus nimium tenax es, id eis modo reddere cogerer. Quare vel hoc contenti sint, quod me tecum laborante non parum eis ad excogitandum temporis dedi: vel si victi patroni nulla quidem sua culpa consilio libenter auscultant, et in hoc jam tibi cedant, et sint in cæteris cautiore.

X. Non contemnam, inquam, quod in tua defensione Trygetius nescio quid etiam perstrepens dicere cupiebat, faciamque bona tua venia: nam fortasse non bene instructus es, qui recens huic negotio supervenisti, ut remoto patrocinio ipsos causam suam peragentes audiam patienter, ut cœperam. Tum Trygetius, Licentio prorsus absente: Quomodo vultis, inquit, accipite et ridete stultitiam meam. Non mihi videtur debere dici intellectus, quo intelligitur ipsa stultitia, quæ non intelligendi vel sola vel maxima causa est. Non facile, inquam, recuso istud accipere. Quamvis enim me multum moveat quod sentit Alypius, quomodo recte possit quisque docere, qualis sit res quam non intelligit, quantamque menti afferat

perniciem, quod mente non videt. Nam id utique attendens, quod tu dixisti dicere est veritus, cum ei sit ista etiam de doctorum libris nota sententia: tamen sensum ipsum considerans corporis, nam et isto ipso anima utitur, et ipsa sola est cum intellectu qualiscumque collatio, adducor ut dicam neminem posse videre tenebras. Quamobrem si menti hoc est intelligere, quod sensui videre, et licet quisque oculis apertis, sanis, purisque sit, videre tamen tenebras non potest, non absurde dicitur intelligi non posse stultitiam: nam nullas alias mentis tenebras nominamus. Nec jam illud movebit, quomodo stultitia possit non intellecta vitari. Ut enim oculis tenebras vitamus eo ipso quo nolumus non videre: sic quisquis volet vitare stultitiam non eam conetur intelligere, sed ea quæ possunt intelligi, per hanc se non intelligere doleat: eamque sibi esse præsentem, non quo ipsam magis intelligit, sed quo alia minus intelligi sentiat.

CAPUT IV.

Quæ homo perperam agit, an ordine agat. Mala in ordinem redacta faciunt ad decorem universi.

XI. SED ad ordinem redeamus, ut nobis aliquando reddatur Licentius. Illud enim jam ex vobis requiro, utrum quæcumque agit stultus, ordine vobis agere videatur. Nam videte rogatio quos laqueos habeat. Si ordine dixeritis, ubi erit illa definitio: Ordo est quo Deus agit omnia quæ sunt, si etiam stultus quæ agit, agit ordine? Si autem ordo non est in iis, quæ aguntur ab stulto, erit aliquid quod ordo non teneat: neutrum autem vultis. Videte quæso

ne cuncta ipsius ordinis defensione turbetis. Hic item Trygetius, nam ille alter adhuc omnino absens erat, Facile est, inquit, huic quidem respondere complexioni tuæ; sed me in præsentia similitudo deficit; quam sententiam meam video asserti illustrarique debere. Tamen dicam quod sentio, facies enim tu quod paulo ante fecisti. Non enim illa commemoratio tenebrarum ad id quod a me involutum prolatum erat, parum nobis attulit luminis. Namque omnis vita stultorum quamvis per eos ipsos minime constans, minimeque ordinata sit, per divinam tamen providentiam necessario rerum ordine includitur, et quasi quibusdam locis illa ineffabili et sempiterna lege dispositis nullo modo esse sinitur, ubi esse non debet. Ita fit ut angusto animo ipsam solam quisque considerans, veluti magna repercussus foeditate aversetur. Si autem mentis oculos erigens atque diffundens, simul universa collustret, nihil non ordinatum, suisque semper veluti sedibus distinctum dispositumque reperiet.

XII. Quam magna, inquam, quam mira mihi per vos Deus ille, atque ipse, ut magis magisque credere adducor, rerum nescio quis occultus ordo respondet. Nam ea dicitis quæ nec quomodo dicantur non visa, nec quomodo ea videatis intelligo, ita ea et vera et alta esse suspicor. Simile autem aliquod in istam sententiam tu fortasse unum requirebas. At mihi jam occurrunt innumerabilia, quæ me ad consentiendum prorsus trahunt. Quid enim carnifice tetrius? Quid illo animo truculentius atque dirius? At inter ipsas leges locum necessarium tenet, et in bene moderatæ civitatis ordinem inseritur, estque suo animo nocens, ordine autem alieno poena nocentium. Quid sordidius, quid inanius decoris et turpitudinis plenius meretricibus, lenonibus, cæterisque hoc genus pestibus dici potest? Aufer meretrices de rebus humanis, turbaveris

omnia libidinibus. Constitue matronarum loco, labe ac dedecore dehonesteris. Sic igitur hoc genus hominum per suos mores impurissimum vita, per ordinis leges conditione vilissimum. Nonne in corporibus animantium quædam membra si sola attendas non possis attendere, tamen ea naturæ ordo, nec quia necessaria sunt, deesse voluit, nec quia indecora, eminere permisit. Quæ tamen deformia tuos locos tenendo, meliorem locum concessere melioribus. Quid nobis suavius, quod agro villæque spectaculum congruentius fuit pugna illa conflictuque gallinaciorum gallorum, cujus superiore libro fecimus mentionem¹? Quid abjectius tamen deformitate subjecti vidimus? Et per ipsam tamen ejusdem certaminis perfectior pulchritudo provenerat.

CAPUT V.

Quomodo medendum errori credentium res nullo ordine geri.

XIII. TALIA credo sunt omnia, sed oculos quærunt. Solocismos et barbarismos quos vocant poëtæ adamaverunt, quæ schemata et metaplasmos mutatis appellare nominibus, quam manifesta vita fugere maluerunt. Detrahe tamen ista carminibus, suavissima condimenta desiderabimus. Congere multa in unum locum, totum acre, putidum, rancidum fastidibo. Transfer in liberam forensemque dictionem, quis non eam fugere atque in theatra secedere jubebit? Ordo igitur ea gubernans et moderans, nec apud se nimia, nec ubilibet aliena esse patietur.

¹ Cap. viii, n. 25.